غلام حسین ساجد

"دیس دِیاں واراں" تے اِک جھات

سعید بھُٹا دیاں گھنیاں کتاباں وچوں "کمال کہانی" تے "دیس دیاں واراں" دو اجیہاں کتاباں نیں، جیہناں دالاہنا اسیں سارے مِل کے وی نہیں تار سکدے۔ "دیس دیاں واراں" دی پہلی جلد پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج آرٹ اینڈ کلچر نے چھاپی اے۔ اصلوں ایہو کم اے، جیہڑا ایہہ جیہے ادارے دی ذمہ داری اے تے ایہو جیہے کم نال ای ایہو جیہے اداریاں داناں نکلدا اے۔

وار عربی شاعری دی صنف رجز دے نیڑے تیڑے دی شے اے۔ اوویں واہراں داہانہہ سَرہا کرن پاروں وڈکیاں دی وڈیائی نوں چیتے کرانا، سُور میاں دیاں جدّی پوڑیاں گنوا کے اوہناں دے اصلے نوں نتارنا، جنگ دی ونووَنی دنیا دے ہر پکھ دی سمھال کرنا، لہو دے تانوں ساویاں رکھنا تے نشانی تے سرکھنڈی چھند دی ترکھی چال نال جنگ دی گرمی تے گھمس نوں امر کر دینا۔ انج واراں راہیں پنجاب دی تاریخ ای نہیں، پنجابیاں دے اندر دا اُلیل وی سمھالیا گیا اے۔ وار سنو یا وار پڑھو تاں وار وچ نیندر یا سما تے کُنجی ہوئی خلقت نویں سِروں ساہ لیندی دسدی اے تے ایہہ گُن اجیہا نویکلا گُن اے جیہڑا شاعری دی کسے ہور وَنگ کول موجود نہیں۔

ایہو گُن "دیس دیاں واراں" دا سُنیجھ وی اے۔ پہلی جلد دیاں واراں دیسی قبیلیاں دیاں لڑائیاں بارے نیں۔ ایہناں کُل چھ واراں وچوں پہلیاں دو نُورے چدھرڑ دیاں واراں نیں، جیہڑا پنجابی لوک ادب دا مشہور پاتر اے۔ پہلی وار میر بہرام دی اُنی ہوئی اے، جیہڑا نُورے چدھرڑ دا جدّی میراثی تے نوکر ہا۔ سعید بھُٹا ہوراں بڑی نِگھی کھوج نال ایہناں دا زمانہ ستارھویں صدی عیسوی متھیا اے۔ جیہڑے اٹھارھویں صدی عیسوی دے ادھ تائیں جیوندے رہے۔ انج میر بہرام دی لکھی وار اج توں تِن پونے تِن سو سال پہلاں دے پنجاب دے اندرلے کھلار تے گُجھّے من دی سونہہ دیندی اے تے چنھاں کنارے وسدی خلقت دے مہاڑ دی دس پاندی اے۔ ایس وار راہیں دس پَیندی اے کہ اوس ویلے دی وسوں اج دی وسوں توں کیڈی وکھری تے نویکلی ہائی۔ جیویں سعید بھُٹا دسدا اے:

"ستارھویں صدی دے جھنگ دی پشو پال وسوں ہے۔ تنگڑیاں قبیلیاں ہٹھاڑ دی بھوئیں اُتے ای مل ماری ہوئی ہے۔ ڈنگر، پشو ای مال ہے۔ ہٹھاڑ وی دریا دی سیجل اُتے ای واہی ہوندی ہے۔ ایہہ واہی وی ان کھاون جوگی ہے۔ چرائی دیاں ساویاں جُوہاں اُتے مل ای تنگڑیاں دی ہوند دا نشان ہے۔" (ص 25)

نورے چدھرڑ دی وار ایسے ہوند دی سمھال پاروں اے پر ایس وار راہیں پنجاب دے اوس ویلے دی وسوں، ورتاوا، سورم گتی، ریت رواج تے سبھ توں ودھ کے بولی وی سمھالی گئی اے تے ایہہ صفتاں میاں جانی دیاں وار دیاں وی نیں۔ دس پَیندی اے پئی "میاں

جانی ایہہ پوڑی (وار) نورے چدھرڑ دی حیاتی وچ ای لکھنی شروع کر دتی ہا تے ایہدیاں مڈھلیاں اٹّاں اوہناں نورے نوں کُل وچ سُنائیاں وی ہان۔" (ص 70)

سعید بھُٹا ہوراں ٹھکویں کاڈھ کڈھی اے، پئی ایہہ وار ستارھویں صدی دے اخیر لے دہاکے تیکر مکمل ہو گئی ہائی۔ انج ایس وار دی زبان، وسوں تے ورتاراوی تن سو سال پہلا دا اے۔ وڈکیاں دے ترکے دی ایس سُجّیچی سمھال پاروں سعید بھُٹا دے جَس نہ گاویئے تاں ہور کیہ کریئے؟

میئیں جانی دی وار دیاں تریٹھ 63 پوڑیاں تے چار سو چھیالی 446 ٹُکاں نیں تے میر بہرام دی وار دیاں چھتّی 36 پوڑیاں تے دو سو یاراں 211 ٹُکاں نیں۔ میر بہرام نرا نشانی چھند ورتیا اے تے میاں جانی ہوراں، سرکھنڈی تے نشانی دوویں چھند ورتے نیں۔ میر بہرام دی وار نال، "وچار" وی اے۔ جیہڑا اوس ویلے دی نثر دا اُگھا نمونہ اے۔ ایہہ "وچار" رہندیاں چار واراں دا حصہ وی اے۔ انج "دیس دیاں واراں" راہیں ساڈی بولی دے دو گھاٹے پورے ہوئے نیں۔ اُنج سعید بھٹا توں آس اے پئی اوہ ایسے سودائی پُنے نوں اپنی آسنگ بنا کے اجیہے ڈھیر ہور گھاٹے وی پورے کرسی۔

"دیس دیاں واراں" دیاں دوئیاں چار واراں میر چوعظہ دیاں لکھیاں نیں، ایہہ چار واراں "بھٹیاں بلوچاں دی وار"، "بھٹیاں نسّو آنیاں دی وار"، "للیریاں منگسیاں دی وار" تے "للیریاں اعواناں دی وار" نیں۔ میر چوعظہ "نورے چدھرڑ دی وار" دے شاعر میر بہرام دے پوترے ہن۔ اوہدے پیو دا نام میر مُعظم ہا تے اوہ پیپل بھُٹا، تحصیل چنیوٹ ضلع جھنگ وچ جمے۔ اگوں اوہناں دے پوترے میاں باز نوں گل کتھ تے چنگے چیتے پاروں چنہاں دے کھلار وچ لیجنڈ منیا جاندا ہا۔ پنجابی دے مشہور لوک کتھّی میاں کمال دین ہوراں وی گل کتھ دا ڈھنگ اوہنا تھوں سکھیا ہا۔ میر چوعظہ دیاں ایہہ واراں میاں باز ہوراں بُڈھے وارے اپنے پوترے چوعظہ خان نوں لکھوا چھڈیاں ہن۔ سعید بھُٹا دی کھوج موجب "بھٹیاں بلوچاں دی وار" 29 اپریل 1942ء نوں لکھوائی گئی۔ انج سو سال توں اُتے دا ایہہ ترکہ چھ پیڑھیاں مگروں ہمیش لئی سمھالیا گیا۔ دُوئی وار "بھٹیاں نسّو آنیاں دی وار" دا ویلا ہور وی پچھیترا اے کیوں جے اوہدا اِکھ پاتر قادر بخش سمت 1862ء وچ مر دا اے، جیہڑا عیسوی تقویم موجب 1805-06ء بندا اے۔ اُنجے میر چوعظہ دی لکھی تری وار "للیریاں منگسیاں دی وار" دا زمانہ اُنھویں صدی عیسوی دے وچکار دا اے تے چوتھی وار "للیریاں اعواناں دی وار" وی ایسے زمانہ دا ویروا کر دی اے۔ انج میر چوعظہ دیاں واراں راہیں اسیں اٹھارھویں صدی دے اخیر توں اُنھویں صدی دے ادھ تائیں دے پنجاب دی تاریخ تے وسیب دے رنگ ڈھنگ دے جانو بن دے ہاں تے اج دی وسّوں پاروں وڈکیاں دی حیاتی تے اُلیل دا ایہہ دان کوئی معمولی دان نہیں۔ سعید بھُٹا ہوراں ہک اودری ہوئی قوم دی خالی جھولی نوں بھرن پاروں جو کشٹ کٹیا اے، اوہ سلاہن جوگ اے۔

ایہہ واراں پنجاب دیاں باراں دے واسیاں دے ٹاکرے دی کتھا ہوون دے نال نال پنجاب دی سیاسی تاریخ دا خزانہ وی نیں۔ مُغل، رنجیت سنگھ، اوہدی آل اولاد، دیوان ساون مل، مولراج ورگے پاتر پنجاب دے بدلدے مزاج دی دس وی پاندے نیں تے پنجابی وسیب دی رِیت رواج نال جُڑی خلقت دے آگو وی نیں۔ دیسی قبیلیاں دے پاتر، مان انکھ، وَیر تے مانتا نال بھرے دسدے نیں تے قبائلی زندگی دے سچّے تے سُچّے پکھاں دے پاہرو نیں۔ انج ایہہ واراں، پنجابی وار دی صِنف نوں ہور پیڈیاں تے سَرَہا کر دیاں نیں تے "سکھاں دی وار" تے "چٹھیاں دی وار" ورگیاں مشہور واراں دے پچھوکڑ نوں اُگھاڑ دیاں نیں۔

ایتھے ایہناں واراں دی کہانیاں دا ویروا کرن دی کُھل نہیں۔ اُنج وی سعید بھُٹا ہوراں اپنی کتاب وی ایہہ کم ڈاڈھا پھبا تے ٹھہا کے کیتا اے۔ اوہناں ادبی کھوج دے عالمی معیاراں نوں ساہمنے رکھیا اے تے کھوج دے کسے کھیتر نوں بِنا نہیں رہون دتا۔ وار دی صنف بارے ویروا، تاریخی پچھوکڑ، پاتراں بارے کڑی تحقیق، ویلے دی ونڈ تے زمانے دے تعیّن دے نال نال حوالے / حاشیے، انتظامی تے مالی اصطلاحاں، سومے، ناں، قوماں، وِڑھیاں، تھاں، نقشے تے ضمیمے اجیہاں وستاں نیں۔ جیہڑیاں تحقیق دے کم نوں سُچّا وی کر دیاں نیں تے ایس کتاب نوں عالمی پدّھر دے تحقیقی کم دا درجہ وی دیندیاں نیں۔ پنجابی کھوج دی ٹور وجھوں ایہہ ڈھیرا گوں دی بُرزی اے۔

میں ایس کتاب دیاں ڈھیر صفتاں کرن دی بجائے ایہہ آکھساں بھئی ایہہ کتاب ساڈی زبان، کلا تے ترکہ تِناں پکھاں نوں سمھالدی اے۔ پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج آرٹ اینڈ کلچر ایہناں تِنّاں پکھاں دی سمھال تے وادھے پاروں بنیا اے۔ انج ایہہ کتاب چھاپ کے اوس اپنے ہوون دا حق تاریا اے۔

آس اے! "دیس دیاں واراں" دی دوئی، تری تے ہور جلداں وی جھبدے چھاپے چڑھسن۔

مرزا معین الدین

دھرتی جائے دی چِنتا "دیس دِیاں واراں" اِک ویروا

لوک ادب تاریخ دے سچ تیکر اپڑن دا سُچا سوماہے۔ کسے وی ویلے دی سماجی، سیاسی، تہذیبی تے معاشی تصویر ویکھنی ہووے اوہ صرف اوس سمے دے لوک ادب وِچ مِلسی۔ ساڈے ہاں لوک ادب دی قدر نہ جانی گئی۔ ساڈے سِکے بند سُوجھواناں ادب دی ایس جُوہے پھیرا نہ پایا۔۔۔۔۔۔ جے کسے پایا وی، اوس نے پُرانی کھوج دی لیہہ توں ہٹنا بدعت سمجھیا، اِنج جیہناں اصولاں تے نظریاں اُتے ٹُر کے لوک ادب دا کھنگالا تے سنبھالا ہونا چاہیدا سی نہ ہو سکیا۔ ایہدی اِک وجہ ایہہ ساہمنے آوندی ہے کہ ایس کم لئی اِک اُدھمی، پنجاب دے مزاج دے جانو تے تاریخی شعور رکھن والے سُوجھوان دی لوڑ سی، جیہڑا ہُن لوک ادب نُوں ڈاکٹر سعید بھُٹا ہوراں دی صُورت وچ مِل گیا ہے۔

سعید بھُٹا ہوراں دی پہلی گھالنا 'کمال کہانی' دے روپ وِچ ساہمنے آئی۔ 'کمال کہانی' مَیں کمال دین دِیاں من پرچاوے لئی جوڑِیاں تے سانبھیاں کہانیاں نہیں ہین۔ ایہہ کہانیاں اپنے اندر تاریخی، سیاسی تے معاشرتی رچار کھدیاں ہین۔ تاریخ دے بہت سارے اجیہے پکھ جیہڑے ساڈی لکھتی تاریخ دا حصہ نہیں ہین، بڑے سچ تے سچائی نال ایہناں کہانیاں وِچ مِلدے ہین۔ مَیں کمال دین ورگے کِنے لعل رُل گئے ہین، جیہڑے ساڈی وسوں دی پُرانے ویلے توں اجو کے سمے تائیں دی تاریخ زبانی سانبھی بیٹھے سن۔

پنجابی لوک ادب راہیں عام بندے دی ہڈ واپری نُوں سانبھن دا پہلا کم ___ اے ڈی اعجاز ہوراں 'کال بلیندی' تے 'جھانجے چھتے' سودھ کے کیتا سی۔ اوس توں مگروں پروفیسر شارب ہوراں اوسے پاہے ٹُر کے 'بار دے ڈھولے' تے 'کنیں بُندے' مشتاق صُوفی ہوراں 'بار دے گیت' سودھ کے بار دے جیون دی سانبھ دا کم کیتا۔ ایہناں دے کم اپنی اپنی تھاویں سلاہن جوگ ہین، پر 'کمال کہانی' دے آون نال پنجابی ادب دے لکھاریاں نُوں اِک نویں چِتاوَنی مِلی۔ زبانی تاریخ دے نویں دبستان دا مُڈھ بجھا۔ نثر لکھن والیاں مَیں کمال دین دی کلاسیکی ونک دی گل کتھ توں ڈھیر لابھ چُکیا۔ کہانی کہن تے لکھن والیاں ___ کہانی دا نواں ڈھنگ سکھیا۔ سبھ توں اُچیچی گل ایہہ وے پئی پہلی پھیری بار دے وسنیکاں دی تاریخ تے نفسیات ساہمنے آئی۔

سعید بھُٹا ہوراں دا دُوجا بھرواں کم 'دیس دِیاں واراں' دی پہلی جلد ہے۔ ایہہ جلد 'نورے چدھرڑ دی وار (1)۔۔۔۔۔۔ میر بہرام، نُورے چدھرڑ دی وار (2)۔۔۔۔۔۔ میاں جانی، 'بھٹیاں بلوچاں دی وار' 'بھٹیاں نسوانیاں دی وار، للیریاں منگیاں دی وار' تے 'للیریاں اعواناں دی وار' ایہہ چار واراں 'میر چوغطہ' ہوراں دِیاں سرجیاں ہوئیاں ہین۔ ایہناں واراں دے پاتر تے قبیلے تحصیل

چنیوٹ، ضلع جھنگ دے وسنیک ہین۔ انج ایہناں واراں راہیں 'جھنگ' دے قبیلیاں دی تاریخ نتر دی ہے۔ وار کار نے صرف ایہناں قبیلیاں دی سور میائی نُوں موضوع نہیں بنایا سگوں سانوں ستارہویں صدی دی دِلی حکومت تے اوس دے کارندیاں تے نمائندیاں دِیاں باراں دے لوکاں نال چترائیاں دی وی دس پائی ہے۔ باراں دا معاشی تے معاشرتی ویہار وی ساڈے ساہویں کھُلھدا ہے۔ کیویں امراءوڈھی چٹی نوں 'نذر' داناں دے کے لوکائی نال پھند فریب کر دے ہین۔

پنجابی ادب وچ 'وار' باراں دی نرِ پکھی شعری ونڈ آکھی جاسکدی ہے، جیس نے اپنے کلاوے وچ باراں دی تہذیب، قبیلیاں دی تاریخ، بدیسی حملیاں دے ہلے، مقامی سور میاں دے بل، شریکے دی نفسیات، باراں دا جاگیر داری نظام، حاکماں دے نمائنداں دا باراں دے وسنیکاں نال ورتارا تے سیاسی کُجھ دھرو نوں سانبھیا ہویا ہے۔ 'دیس دِیاں واراں' دے کلاکار ایس پکھوں وی اُچیچ رکھدے ہین کہ 'وار' دی شعری صنف لئی اوہناں دِیاں ورتیاں اصطلاحواں وکھریاں ہین۔ جیویں 'وار' لئی 'پوڑی' تے مصرعے لئی 'اٹ' وار تے پوڑی تاں اِک دُوجے دے بدل لئی ساڈی تاریخ وچ ورتیندے آئے ہین پر مصرعے لئی 'اٹ' داورتارا پنجابی ادب نُوں نویں دین ہے۔

باراں دی تاریخ اُوناں تے کھپیاں نال ساڈے ساہمنے آوندی ہے۔ ساڈا تاریخ دان اونی ای دس پاوندا اے، جتھے تیکر حاکم تے اوس دے کارندیاں دی پہنچ پکڑ سی۔ سلطاناں، تُرکاں، سکھاں تے انگریزاں دے بار دے جیون اُتے بڑے بھرویں اثر مِلدے ہین، پر لکھتی تاریخ۔۔۔۔۔ لوک ادب نال کنی بھن کے ٹُردی ہے۔ واراں دا اِک پکھ تاریخ ہے، جیس توں سچ تے جھوٹھ نُوں نکھیڑیا جا سکدا اے۔ پنجاب دی سیاسی، تہذیبی تے معاشی تاریخ مرتب کیتی جاسکدی ہے تے صدیاں توں پئے بھُلیکھیاں دا نروار ہو سکدا اے۔ میری جاچے 'دیس دِیاں واراں' زبانی تاریخ راہیں پنجاب دی کہانی جوڑن دا ایہہ پلوٹھی دا کم ہے۔

'دیس دِیاں واراں' کہن نُوں تے جھنگ دے مقامی قبیلیاں دے جیون تے نفسیات دی کتھا ہے، جیہڑی زبان تاریخ دان راہیں ساڈے تائیں اپڑی ہے۔ 'وار' دے تاریخ دان نے صدیاں توں سینہ بہ سینہ قبیلیاں دی تاریخ نُوں سانبھ کے نہ صرف سیاسی تاریخ تے رہتل دے کھپے پورے ہین سگوں 'پٹوار' ، 'پُلس' تے 'مالئیے' دِیاں اجیہیاں اصطلاحواں توں سانوں جانو کروایا ہے، جیہڑیاں مِٹدی تاریخ نال مِٹ رہیاں سن۔

'دیس دِیاں واراں' دے شاعراں دا سبھ توں اُگھڑواں انگ نرپکھی ہونا ہے۔ سُتھرے سبھادا فن پارہ تخلیق دے عمل وچوں لنگھ کے اودوں ای وجود پائے گا، جدوں اوس دا فنکار اپنے جذبیاں نُوں سور میاں دی سور میائی توں اڈ رکھے گا۔ 'دیس دِیاں واراں' دے فنکاراں دے اپنے جذبے کدھرے وی آپیوں باہرے نہیں ہوندے نظر یندے۔ اوہناں دے تپاس دا ہتھ تکڑی نُوں کان نیں

پون دیندا۔'وار' دے سبب توں لے کے جنگ دے منظر تے جنگ توں مگروں دے حالات بڑی ایمان داری نال بیان کر دا نظر یندا ہے۔ میری جاچے ایہناں توں سچا تاریخ دان کوئی نہیں ہے، جد کہ لکھتی تاریخ جھولاں نال بھری مِلدی ہے۔

جِنی وڈی نرپکھتا دی ذمہ داری وار کار دے موڈھیاں اُتے ہوندی ہے، اوس توں کدھرے بھاری ذمہ داری سودھ کار دے اُتے وی آئوندی ہے۔'دیس دِیاں واراں' دے سودھ کار سعید بھُٹا ہوراں ___ وار کار وانگوں اپنے کم نال بھرواں تپاس کیتا ہے۔ نرپکھتائی تے سچائی توں اپنے قلم نُوں کُراہے پون نہیں دِتا۔ ایہہ کم اِک دھرتی جایا ای کر سکدا اسی۔ سعید بھُٹا ہوریں 'دیس دِیاں واراں' وِچ اِک دھرتی جائے دے روپ وچ ساڈے ساہمنے آ کھلوندے ہین۔ اپنی جُوہ تے لوکائی نال انتاں دا پیار کر دے ہین۔ پیار دے ہڑھ وچ وگدیاں کدھرے انیاں نہیں کر دے۔ انصاف نُوں ہتھوں نہیں چھڈدے۔ کھوج دے تقاضیاں نُوں پوری ایمان داری نال نبھاندے ہین۔

کھوج دا کم اُدھم، سنجید گی تے انصاف دی منگ کر دا ہے۔ ساڈے پنجابی ادب وِچ سنجیدہ کھوج دا کم بہت گھٹ ہویا ہے، جیہناں سنجیدہ کھوج دا کم کیتا ہے، اوہناں کھوج دے کسے باقاعدہ اصول اُتے ٹُر کے نہیں کیتا۔ ایہہ گل نہیں پئی اوہناں دی گھالنا بے مُلی ہے ___ اوہناں دا کم وی اپنی تھاویں سلاہن جوگ ہے۔'دیس دِیاں واراں' دے سودھنہار نے کھوج دے جیہناں اصولاں نُوں مُکھ رکھ کے ایہہ کم سِرے چڑھایا ہے، نویں کھوج کاراں لئی ایہہ اصول چانن دا کم کرن گے۔

سعید بھُٹا ہوراں 'دیس دِیاں واراں' سودھ کے پنجابی لسانیات نُوں چنیوٹ تے جھنگ دی لفظالی نال امیری دِتی ہے۔ واراں وچ ورتی لفظالی کلاسیکی سمے توں اجو کے دور تائیں پر چلت ملدی ہے۔ پنجابی نُوں ایہہ دین سلاہن جوگ ہے۔ اجیہا بہُوں وڈمُلا ذخیرہ حالی اکھوں پر وکھا ہے۔ جیوں جیوں کھوج دا سنجیدہ کم ہوندا جائے گا۔ پنجابی زبان، ادب تے تاریخ دے نویں پرت کھُلھدے جاسن۔ نواں جہان روشن ہوندا جاسی۔ آس وندہاں اوہناں دیاں آون والیاں کتاباں 'بار کہانی' تے 'نابر کہانی' اِک نویں پنجاب نُوں لے کے آؤن گیاں۔